

Franjo Tuđman

O OPĆIM UVJETIMA I ZNAČAJKAMA RAZVITKA REVOLUCIONARNO-DEMOKRATSKOG POKRETA U HRVATSKOJ

Razvitak revolucionarno-demokratskog pokreta u Jugoslaviji bio je uvjetovan ne samo općim prilikama i komponentama podjednakim za sve jugoslavenske zemlje, već je u pojedinim periodima čak bio determiniran posebnim okolnostima razvitka u pojedinim zemljama do te mjere da su upravo one, djelujući uzajamno svojim općim i posebnim značajkama, određivale tok i fizionomiju čitavom kretanju u općejugoslavenskim razmjerima.

Vrijeme i način osnivanja Osvobodilne fronte slovenskoga naroda, njena djelatnost i uloga u ostvarenju nacionalnih prava slovenskog naroda i njen prilog davanju obilježja čitavom jugoslavenskom NOP-u i stvaranju nove federativne Jugoslavije — to nedvojbeno potvrđuju. U prilog te postavke govori i čitav razvitak revolucionarno-demokratskog pokreta hrvatskog naroda u usporedbi s tokovima u drugim jugoslavenskim zemljama.

Čitav povijesni razvitak u posljednjih pola stoljeća pokazuje da je stvaranje jedinstvenog revolucionarno-demokratskog pokreta bilo pretpostavka za pobjedu progresivno-revolucionarnih tendencija u društveno-političkom razvitku i za ostvarenje nacionalnih težnji hrvatskog naroda.

Kao osnovno političko iskustvo poslije poraza revolucionarnog pokreta u prelomnom razdoblju od 1917—1920, hrvatskom političkom životu nametnulo se pitanje jedinstva, nacionalnog pokreta sa socijalnim težnjama seljaštva i radništva. Na temelju tog iskustva i činjenice da je ujedinjenje u zajedničku jugoslavensku državu izvršeno pod posve različitim historijskim prilikama u pojedinim južnoslavenskim zemljama, i da je ono imalo različite, a u mnogome i potpuno suprotne posljedice po budući razvitak pojedinih naroda, u praksi političkog života razvili su se procesi koji će biti od presudnog značenja za društveno-politički razvitak monarhističke Jugoslavije i za način stvaranja revolucionarno-demokratskog pokreta i pučke, a zatim narodnooslobodilačke fronte pod vodstvom KPJ.

Revolucionarne mase težile su potpunom nacionalnom i socijalnom oslobođenju, zahtijevajući punu demokraciju, a u novoj državi dočekuje ih kontra-revolucija u vidu izdaje domaće bužoazije i intervencije srpske i francuske vojske. Zbog toga uspostavljanje zajedničke jugoslavenske države u Hrvatskoj mase doživljavaju kao gušenje revolucionarno-demokratskog pokreta, kao nametanje strane vlasti i ponovno nacionalno potlačivanje. Zbog toga se mase odlučno okreću i protiv novog vladavinskog centralističkog sistema i protiv svih onih buržoaskih grupacija što su izdale nacionalne i demokratske pokrete masa, stavivši se u službu režima velikosrpske hegemonije.

U činjenici da su predstavnici integralističkog jugoslovenstva i suradnici centralističkih režima dolazili iz redova krupne hrvatske buržoazije i činov-

ništva a radnički je pokret pod utjecajem socijaldemokrata, a u prvoj fazi i KPJ, zauzimao unitarističke pozicije, nalazi se povijesno objašnjenje zašto se hrvatski nacionalni pokret dugo vremena odvijao pretežno pod vodstvom Radićeve seljačke stranke (do te mjere da se ona mogla s njime poistovećivati) i zašto je revolucionarni radnički pokret u Hrvatskoj pod vodstvom KPJ mogao obuhvatiti većinu radničke klase i proširiti svoj upliv i na šire demokratske slojeve istom onda kada je prevladao unitarističke koncepcije u svojim redovima, odnosno kad se KP u praksi postepeno afirmirala kao pobornik za dosljedno rješavanje ne samo socijalnog nego i nacionalnog pitanja.

Ako se ima u vidu da su relativno velike razlike u stupnju društveno-ekonomskog razvitka onih jugoslavenskih zemalja koje su se našle u zajedničkoj državi, bile uzrokom radikalnom zaoštavanju nacionalnih suprotnosti, naročito zato što je velikosrpska, kapitalistički slabije razvijena buržoazija koristila svoje hegemonističke pozicije za favoriziranje i protekcioniranje privrednog i kulturnog razvitka jednog dijela države na račun zapostavljanja i kočenja drugih, onda je očito da se to neposredno odražavalo na političke procese i u širokim narodnim slojevima. Da su ti procesi nužno obuhvaćali i radničku klasu, koja je, pored općih uvjeta klasne eksploatacije, dijelila i sudbinu položaja svoga naroda, o tome nam svjedoči povijesno iskustvo ne samo monarhističke Jugoslavije nego i razlika u položaju i držanju radničkih pokreta metropola i zavisnih ili kolonijalnih zemalja, bez obzira i uprkos tome što su u svom razvitku prolazili istu školu ideologije klasne i sindikalne borbe.

Prije svega, djelovanjem objektivnih činilaca u spomenutom smislu, a manje subjektivnim komponentama, može se objasniti npr. činjenica da su predstavnici hrvatskog radničkog pokreta, kao i revolucionarnog pokreta ostalih potlačenih naroda bili u prvim redovima i najbrojniji pobornici onih snaga koje su se počem od Treće zemaljske konferencije KPJ (1924 g.) borile za zauzimanje pravilnog stava u nacionalnom pitanju i što su se, nasuprot tome, žilavo odražavale unitarističke, jugo-marksističke koncepcije (i pod vidom kritike austro-marksističkih teorija) Sime Markovića, uprkos i stavu Kominterne, gotovo sve do formiranja Titovog vodstva i programa KPJ.

Orijentacija KPJ na stvaranje antifašističkog i antiratnog pokreta, poslije IV zemaljske konferencije (Ljubljana, prosinca 1934), poslije Splitskog plenuma CK (lipnja 1935), i VII kongresa Kominterne u Moskvi (srpanj—kolovoz 1935) bila je u Hrvatskoj naročito naglašena pa je u kolovozu 1935. u Zagrebu i objavljena platforma za osnivanje Jedinствene radničke stranke i za stvaranje Narodne fronte slobode.¹ Pokušaj stvaranja Narodne fronte slobode na platformi borbe protiv rata i fašizma nije mogao tada u Jugoslaviji dati rezultate, jer se borba protiv fašizma tada još u najširim slojevima nije osjećala kao najaktuelniji problem društveno-političkog života, već je to bila borba protiv režima diktature i centralizma, a za rješanje nacionalnog pitanja i osnovnih građanskih sloboda, na čelu koje su još stajale građanske i seljačke stranke.

U prilog tome govori i činjenica da su u tom smislu izvjesni rezultati postignuti jedino u Makedoniji gdje je pod kraj 1935, na inicijativu komunista, došlo do sjedinjenja nacionalnorevolucionarnih i demokratskih progresivnih

¹ Platformu su u ime zagrebačkog Inicijativnog odbora za stvaranje Jedinствene radničke stranke potpisali (9. VIII. 1935) dr. Božidar Adžija, publicist, i Miroslav Pintar, krojački radnik (Prijepis u IHRPH).

ljudi u Makedonski narodni pokret (MANAPO), na programu borbe za pravo makedonske nacije.

Sve dotadašnje iskustvo govorilo je da nacionalno pitanje u mnogonaacionalnoj jugoslavenskoj državi postaje temeljnim pitanjem ne samo političke borbe nego i socijalističke revolucije, a KP nije mogla u potpunosti, niti s potrebnim autoritetom, voditi borbu za ravnopravnost i za priznanje prava na samoodređenje jugoslavenskim narodima, ako je i sama bila organizirana na centralističkim principima još iz vremena kad je zastupala teoriju jugoslavenskog nacionalnog unitarizma. Stvaranje nacionalnih komunističkih partija označilo je stoga put približavanja KP nacionalno ugnjetenim masama i povezivanja revolucionarnog pokreta radničke klase s nacionalnooslobodilačkom i revolucionarnom borbom ugnjetenih naroda.

Osnivanje komunističkih partija Slovenije i Hrvatske pospješilo je i definiranje stavova KPJ o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji u cjelini, jer KPJ je praktično, u svom unutarnjem ustroju, počela provoditi one principe za koje se načelno i programatski zalagala u rješavanju nacionalnog pitanja, iako će taj proces trajati još relativno dugo, sve do kraja NOB-a i revolucije. KPJ je za posljednje tri godine pred svoju petu konferenciju (listopad 1940) učinila velik korak u formiranju vlastite politike. Peta konferencija održava orijentaciju KPJ prema unutarnjim problemima svoje zemlje i sposobnost njena vodstva da s većom samostalnošću kreira politiku revolucionarne akcije radničke klase svoje zemlje u odnosu na stvarno internacionalističke i formalne obaveze provođenja linije Kominterne.

U procesu zaoštavanja državno-političke krize monarhističke Jugoslavije sve građanske i seljačke stranke kompromitirale su se sve više u očima naroda međusobnom borbom oko vlasti, razotkrivajući se svojom nedemokratskom praksom i svojim protunarodnim postupcima kao čuvari nepodnošljivog eksploatorskog poretka i nesređenog državno-političkog stanja.

U takvim je uvjetima Komunistička partija Hrvatske okupljala oko svoje političke platforme progresivne društvene snage i sve šire slojeve naroda, stvarajući u praksi revolucionarno-demokratski pokret na liniji borbe za demokratizaciju zemlje i dosljedno rješavanje nacionalnog i socijalnog pitanja, a protiv rata i fašizma. U tome je bila bitna značajka stvaranja revolucionarno-demokratskog pokreta u Hrvatskoj, — a prema ocjeni Tita — i bitna razlika u stvaranju narodne fronte u Jugoslaviji i u nekim drugim zemljama gdje je stvarana na koalicionoj osnovi.²

Iako je većina stanovništva svih naroda koji su bili potlačeni u monarhističkoj Jugoslaviji, primila njeno razbijanje kao svršen čin, pošto je kao versajska tvorevina i centralistička država velikosrpskog hegemonizma i šestojanuarske diktature bila — prema ocjeni KPJ i Kominterne — ne samo »tamnica naroda« nego i zemlja s jednim od najreakcionarnijih režima u Evropi, politika osovinskih sila da svoj »novi evropski poredak« u ovom dijelu Evrope grade na koncepciji definitivnog razbijanja zajedničke jugoslavenske države u koju su svrhu posebnu ulogu namijenili stvaranju NDH, — imala je ovdje i neke druge posljedice i izazvala znatno različite političke procese.

Ustaški pokret nije, doduše, dobio političku podršku za NDH u širim narodnim slojevima, usprkos svim naporima da njeno uspostavljanje prikaže

² Josip Broz Tito: Narodna fronta kao općenarodna politička organizacija. Zagreb, 1948, 15—16.

kao rezultat dvadesetigodišnje borbe čitavog naroda i kao posljednji čin nacionalne revolucije. Ipak, budući da su okupatori u razbijenoj Jugoslaviji jedino hrvatskoj buržoaziji dali mogućnost da formira »svoju« »nezavisnu« i »nacionalnu« državu, to su KPH i revolucionarno-demokratski pokret u Hrvatskoj u cjelini bili suočeni u ideološkom i nacionalno-političkom smislu s najogorčenijom, a u državnom i vojničkom pogledu (pored nasljeđa banovinskog aparata, puna pomoć okupatora u izgradnji državnog, vojničkog i policijskog aparata) s najorganiziranijom kontrarevolucijom. (I prilike u Makedoniji i Crnoj Gori bile su znatno drukčije.)

S obzirom na politički utjecaj koji je HSS još imala u narodu, odbijanje Mačekovog vodstva HSS-a da surađuje s NOP-om bilo je također velika smetnja bržem uključivanju seljačkih masa u oružanu borbu.

Zbog takvog stanja u čitavoj NDH NOP u Hrvatskoj stajao je pred posebnim problemima, a KPH ih je mogla uspješno rješavati samo zahvaljujući tome što je već stajala na čelu afirmiranog i jakog revolucionarno-demokratskog pokreta, koji je obuhvaćao većinu radničke klase i sve one anti-fašističke snage koje su na novim progresivnim i demokratskim osnovama tražile rješenje društveno-političkih i nacionalnih problema.

Razvijajući se u takvim prilikama i na takvim temeljima NOP u Hrvatskoj nosio je od prvog dana značajke socijalističke revolucije, ali bez borbe za rješenje nacionalnog pitanja, ne samo u odnosu na fašističke okupatore, nego i u pogledu budućnosti hrvatskog naroda i odnosa između svih naroda Jugoslavije, nije moglo biti nikakve narodnooslobodilačke borbe hrvatskog naroda. Zbog toga u Hrvatskoj, analogno i u Sloveniji, od početka pa do kraja NOB-a, bila je snažno prisutna ideja borbe »protiv povratka na staro«.

Iz tih razloga NOP u Hrvatskoj mogao se razvijati samo na taj način da postane politički predstavnik i nosilac suverenitete hrvatskog naroda i ideje bratstva s progonjenim srpskim stanovništvom u NDH, a za rješavanje na novim osnovama nacionalnog pitanja svih jugoslavenskih naroda, u sklopu općeg programa KPJ za stvaranje nove Jugoslavije. Time je u Hrvatskoj došla do naročitog izražaja najbitnija značajka jugoslavenskog NOP-a, koji se po Titovim koncepcijama razvijao kao jedinstven proces revolucionarne borbe radničke klase za socijalističke ciljeve s borbom i tradicionalnim, prirodnim težnjama svakog pojedinog naroda da sam rješava o svojoj sudbini. Upravo zbog takvih općih uvjeta u kojima se razvijao revolucionarno-demokratski pokret u Hrvatskoj (osim u Dalmaciji, Hry. Primorju i Istri za vrijeme kapitulacije Italije) u njoj nije došlo do masovnog općenarodnog ustanka, ali se zato NOB-a razvijala kontinuirano u stalnom rastu, u revolucionarno-političkom i oružanom smislu. U toku NOB-a revolucionarno-demokratski pokret pod vodstvom KPH proširen je u Jedinstvenu Narodnooslobodilačku frontu koja je obuhvaćala antifašističke, patriotske i demokratske elemente iz svih društvenih slojeva.

Postignutim rezultatima i političkom i vojnom snagom NOP u Hrvatskoj dao je u općejugoslovenskim razmjerama toliko znatan prilog, da se može konstatirati da je bio među onim snagama koje su bile glavni oslonac pobjedi socijalističke revolucije u cjelini, doprinoseći osobito, zajedno s Oslobodilnom frontom slovenskog naroda, stvaranju nove demokratske, federativne zajednice jugoslavenskih naroda na principima ravnopravnosti, samoodređenja i suverenosti njenih naroda.

Konkretna analiza razvitka NOP-a u Hrvatskoj potvrđuje ocjenu da je radnička klasa sa svojom revolucionarnom partijom bila rukovodeća i glavna snaga narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Time se i na primjeru razvitka i pobjede revolucionarno-demokratskog pokreta u Hrvatskoj, kao i u Sloveniji i u čitavoj Jugoslaviji, obistinila jedna od temeljnih Marxovih misli, da jedna klasa, jedna partija može da postane hegemon društvenopolitičkog razvitka, samo u tom slučaju, ako se njen program i njena konkretna politička akcija u datom historijskom momentu poklapa s potrebama društva, s interesima čitavog naroda. Za povijest i teoriju revolucije i oslobodilačkih ratova ne može biti sumnje da je titovski program KPJ, o načinu sprovođenja i ciljevima socijalističke revolucije u oslobodilačkom ratu, značio poistovećivanje velikih ciljeva revolucije, o borbi za besklasno društvo s interesima svakog pojedinog, i svih naroda Jugoslavije zajedno, da izgrade svoju državnu zajednicu na novim načelima. Time je revolucija u Jugoslaviji nagovijestila u Evropi epohu raspadanja ne samo hegemonističkih državnih tvorevina nego i preživjelih kolonijalnih imperija u čitavom svijetu, koji se odvija od drugog svjetskog rata do danas, a na principima pune ravnopravnosti, samoodređenja i suverenosti svakog naroda, što je, kako svjedoči suvremeni razvitak, bio jedan od preduvjeta proboja socijalističkih snaga na svjetsku scenu u takvim razmjerima da bi socijalizam mogao da postane svjetskim procesom.

France Klopčič

Tovarišice in tovariši!

Znanstveno posvetovanje, posvećeno Osvobodilni fronti, to se pravi enemu najbolj blestećih obdobj v zgodovini slovenskega naroda, je upravičeno in pravilno postavilo kot prvi del nastanek sil, ki so pogojile OF leta 1941. Podana je bila možnost, da vidimo razvoj sil, ki so se uprle tujcu — okupatorju. Zato smo v prvem delu slišali o akcijski enotnosti delavskega razreda, o ljudsko-frontnem gibanju, o vplivu književnikov in kulturnikov na formiranje revolucionarnih, demokratskih sil. Vsi ti pojavi nam kažejo zelo pisano podobo, kako se je iz mnogoštevilnih potočkov zlivala večja sila v velik tok in veliko burjo zoper tujega fašističnega osvajačca. Zdi se mi pa, da je med referati in koreferati zmanjkalo mesta za enega glavnih junakov ali za glavnega junaka vsega dogajanja, namreč komunistično partijo. Glavni junak ni postal slavljeneč, o katerem bi neposredno govoril eden referatov. Menim, da bi danes in pri drugih takih znanstvenih posvetovanjih morali glavni osebnosti, glavnemu dejavniku v dobi med obema vojnama, posvetiti več pozornosti.

Seveda, lahko bi se dalo in bi se moralo govoriti o komunistični partiji tudi v referatih, ki smo jih slišali danes. To se je v neki meri tudi zgodilo, deloma uspešno, deloma pa slabo. Oglejmo si predvsem prvi in glavni referat, referat Frančka Sajeta. V njem je slabo podana vloga komunistične partije. Ves referat, kakor ga je avtor prebral ali napisal, je zelo bogat s podatki, pri čemer je v njem razen bistvenih množica manj važnih obrobnih, malenkostnih in nepotrebnih podatkov. Z njimi naravnost zasipava glavno snov, ki bi morala biti v ospredju pričevanja, ki ga zasluži tema. Zato ni bilo nobenega pregleda nad dogajanjem, ni bilo nobene sinteze, nisi dobil občutka, kaj je glavno,

kaj je postransko. Skratka, temu bi rekli: zaradi dreves ni videti gozda. Na primer: ustanovni kongres Komunistične partije Slovenije je dobil določeno mesto v referatu, toda zdrknil je mimo nas skoraj neopazno v obilici podatkov in na njem se avtor ni zadržal takó, da bi pomen tega velikega kongresa zablestel v prikazu dobe, kot ga je stvarno imel.

V referatu je tudi nekaj zelo slabih mest. Navedel bom samo en dokaz:

Na strani 16 piše o IV. državni konferenci KPJ tole: »Četrta državna konferenca KPJ 24. in 25. decembra 1934 v Ljubljani je bila še obremenjena z ostanki sektaštva. Skoraj brez sprememb je sprejemala resolucije, pripravljene že nekaj mesecev prej. Zato (!) ni izoblikovala svoje politike in taktike v skladu z novimi razmerami.«

Zdi se mi, da je tukaj bore malo logike, zelo malo prepričevalnosti in da tukaj nimamo pred seboj neke resne, odgovorne ugotovitve, ki bi bila na ravni znanstvene razprave, kakršno bi pričakovali od avtorja. Tu zbranim tovarišem in tovarišicam lahko zagotovim, da je slovenska historiografija sposobna dati boljši referat, kot pa smo ga danes slišali v prvi točki.

O četrti partijski konferenci je s tribune prej govoril Pero Damjanović, zgodovinar iz Beograda in povedal — po podatkih oziroma iz gradiva, ki je bilo objavljeno pred več kot desetimi leti — kako je četrta partijska konferenca v svojih sklepih že imela vse osnovne začetke ljudskofrontnega gibanja. V tem je njena dragocnost, njen napredek. Ne smemo, podobno Frančku Sajetu, površno in z viška, podcenjujoč partijo, obračunavati s partijsko konferenco, pri kateri so sodelovali najboljši komunistični razumniki in ki je upoštevala, o tem ne smemo dvomiti niti hip, tiste politične tokove, taktične in politične izkušnje, ki jih je imela komunistična internacionala. Ta se je učila pri raznih partijah, pa je nauke drugim posredovala in seveda tudi Komunistični partiji Jugoslavije.

Nasprotje referatu Frančka Sajeta se mi zdi referat Alenke Nedog. V njenem koreferatu je čutiti, kako avtorica obvlada dogajanje v osnovnih tokovih, v osnovnih pojavih. Na podlagi takih referatov lahko pred nami vznikne podoba preteklosti v bistvenih črtah, ne pa zbirka postranskih malenkostnih podrobnosti. Mislim, da bi morali skrbeti za raven naših referatov bolj odgovorno, bolj resno.

Eno izmed pomanjkljivosti vidim tudi v tem, da je v referatu in koreferatih premalo poudarjena vloga Speransa. Knjiga Speransa Razvoj slovenskega narodnega vprašanja je bila omenjena le mimogrede. Franček Saje je dejal, da je to kažipot. To je res, da je kažipot, ampak to je premalo povedano. Kar je Edvard Kardelj v knjigi dal, to je ocena vse preteklosti in je ocena takratne sodobnosti, hkrati pa odkritje perspektiv slovenskemu narodu. V tej knjigi so zapopadene takó globoke misli in tako izvrstna metodologija, to je dialektična logika, da nam more služiti za osnovno orientacijo pri predočanju dobe, na katero se nanaša. Ni dosti reči kažipot, ampak je treba osvojiti misli in skozi osvojitve idej Speransa povedati, kako se je družba razvijala. V tem razvoju je šlo seveda za narodno vprašanje, toda v referatih ni bilo govora o reševanju narodnega vprašanja. Slišali smo le, da se je narodno vprašanje Slovencev zaostriло v vprašanje obstoja slovenskega naroda. Toda kdo je bil tisti, ki je iz nacionalnih nasprotij pokazal rešitev in izhod? To je bil delavski razred, to je bila njegova partija s stališči in izjavami v posameznih dobah, potem ustanovni kongres KPS in seveda knjiga Speransa. Menim, da to knjigo še premalo poznamo, kajti po mojem je to

najbolj slovenska in najbolj marksistična knjiga od vseh, ki so pisale o usodi slovenskega naroda.

Še eno pomanjkljivost hočem navesti. Ko je tovariš Kresal govoril o akcijski enotnosti delavskega gibanja, pri čemer je referent obravnaval to vprašanje predvsem na podlagi gibanja sindikatov, je izrekel trditev, da je z ustanovitvijo osrednjega strokovnega odbora za Slovenijo aprila 1939 bila dosežena akcijska enotnost delavstva Slovenije. Isto trditev srečamo oziroma jo bomo srečali — sedaj nam je na vpogled v pisanem referatu — tudi pri tovarišu Luštku, ki pravi, da je z osrednjim strokovnim odborom aprila 1939 »bila dosežena formalna enotnost slovenskega proletariata«. Zdi se mi, da ti trditvi nista dokazani, da nista prepričljivi. V tak dvom spravlja tudi razprava tovariša Škerla, ki pravi, da je prišlo do akcijske enotnosti delavstva šele po ustanovitvi Osvobodilne fronte in sicer maja meseca 1941.

Kaj pravzaprav vzbuja dvome v trditev tovariša Kresala in tovariša Luštka? Morda je bil osrednji strokovni odbor od aprila 1939 protikomunističen, saj v njem ni bilo komunistov. Nadalje, decembra 1939 pride v Trbovljah do rudarskega štrajka, ki so ga vodili neposredno komunisti navkljub strokovnim organizacijam. In kar še posebno vzbuja dvom, to je stališče Komunistične partije Slovenije na njeni tretji konferenci junija 1940. Takrat je konferenca sprejela resolucijo, v njej pa je najprej govora o mednarodnem, potem o domačem položaju. Eno izmed poglavij ima naslov *Krah slovenskih meščanskih strank*. In tam beremo:

»Najtežji udarec je zadel socialno demokracijo in malomeščanske demokratske stranke: Lončarja, SDS, krščanske socialiste itd. Ta gospoda je sabotirala enotnost proletariata in delovnega ljudstva že takrat, ko je bila borba proti fašizmu že glavna naloga. Za druge imperialistične vojne se je povsem zapisala zahodnemu imperializmu ter se uvrstila med njegove agente in vojne hujskače. Vodila je ogabno propagando proti Sovjetski zvezi...«

O levih socialistih beremo v resoluciji: »KPS smatra, da je zlasti nevarna 'leva' akcija Svetka in tovarišev. Ta akcija pomeni napor 'levega' socialnodemokratskega krila, da bi se rehabilitiral skrahirani slovenski socialdemokratizem. Po mišljenju in sklepu tretje konference je povsem zgrešeno in izredno nevarno mnenje nekaterih sodrugov, da je treba... sodelovati s Svetkom in kompanijo.«

In ko govori resolucija o nalogah, piše v 6. točki: »Borbe za dnevne zahteve delovnega ljudstva nalagajo na sindikalnem terenu: okrepitev boja proti reakcionarnim socialnodemokratskim, krščanskosocialističnim, narodnosocialističnim in jugorasovskim sindikalnim voditeljem, ki skušajo sindikate spremeniti v zavoro razrednega boja...«

Menim, da takšna ocena s strani konference Komunistične partije Slovenije junija 1940 ne potrjuje strokovne, sindikalne, akcijske enotnosti delavskega razreda od aprila 1939 naprej.

Kaj je moglo biti vzrok, da je prišlo do tako ostrih, hudih besed s strani komunistične partije o njenih potencialnih zaveznikih in bodočih zvestih in zanesljivih soborcih v narodnoosvobodilni vojni? Postavljam to vprašanje Želel bi, da tovariši zgodovinarji, ki se bavijo s to dobo, odgovorijo nanj. Sam se s to dobo podrobneje ne ukvarjam. Menim pa, da je potrebno o tem vprašanju govoriti, dasi se ga nihče naših zgodovinarjev noče dotakniti. To je nekak tabu. Namesto da bi se lotili problema, ga osvetlili, pojasnili, spoznali vzroke in posledice, se ga kratko malo izognejo.

Menim, da gre za več vzrokov, ki so vplivali na stališče KPS junija 1940. Verjetno je vplival pakt Hitler-Stalin. O njem je govoril Pero Damjanović, deloma ga je omenil tudi Franček Saje. Verjetno je vplival tudi tedanji spremenjen položaj — izbruhnila je že druga svetovna vojna, politični dogodki so se vrstili drug za drugim veliko hitreje kot v mirnem času, ljudje so si lahko predstavljali, kaj pomeni vojna in kakšen bo njen konec: revolucionarno vrenje, socialistična revolucija, diktatura proletariata. Kaj če so nastali pri politikih, tudi radikalnih, pomisleki v zvezi s tem? To so hipoteze, ki bi jih naši zgodovinarji najpodrobneje razčlenili, zakaj takrat bo dalo zgodovino-pisje resnično živo podobo dobe, o kateri razpravlja. Imeli bomo pred seboj polno ali stvarnost vsaj najbližjo sliko preteklosti in takšna nam bo potem omogočila tudi sklepe — nauke za sedanost in za prihodnost. Prav to je naloga zgodovinarjev in v tem je tudi njihov uspeh.

Ivo Juvančič

Ob referatu Milice Kacinove bi se dotaknil nekaterih vprašanj, ki zadevajo Slovensko primorje, obenem pa bi mogoče osvetlil tudi še neke splošne poglede.

S prvo svetovno vojno bi morala biti po letu 1918 rešena nacionalna vprašanja Evrope. Dva moža sta takrat podala teze: na eni strani Wilson, na drugi strani pa je bila Leninova teza o samoodločbi narodov in pravici do odcepitve. Na versajski konferenci Sovjetske zveze ni bilo. Wilson je doživel polom. Poudarjam, ta velik okvir moramo imeti pred očmi. Evropa med dvema vojnama je bila popolnoma izolirana. Sovjetska zveza do leta 1934 sploh ni delala diplomatskih potez z državami! Francoski imperializem je obvladal celotno Evropo, ker je bil ravno francoski imperializem tisti, ki je postavil na suho Wilsona. V tej Evropi se je porajal sedaj fašizem.

Tudi o fašizmu se je premalo govorilo. Znana vam je Stalinova definicija fašizma. Fašizem naj bi bil najvišji izraz kapitalističnega imperializma. Če bi bilo to res, potem bi moral fašizem nastati v Franciji, ki je bila veliko bolj kapitalistična in industrijsko razvita kot zaostala Italija. Zgodovinarji, na katere se opiram in ki sem jih študiral — tukaj imenujem predvsem komunistična Gramscia, meščanskega Gobettija, pa tudi Švicarji, postavljajo tedaj trditve, da je fašizem nastal v državah, ki niso do dna doživele meščanskih revolucij, kar se mi zdi tudi pravilno. Kraljevina Italija je plod vojska, ki jih je vodila savojska monarhija. Meščanska revolucija Mazzinija je pomenila za državo neuspeh. Kaj je bila weimarska Nemčija, sami veste. Weimarska Nemčija je slonela na zasilnem sporazumu med socialnimi demokrati in katoliškim centrom. Iz tega nujno sledi, da meščansko gledanje, demokratsko gledanje niti tam ni bilo doživeto. (Stara nemška desnica je bila premočna.) Če pogledamo, kje zaživi fašizem, vidimo: v zaostali Franciji Španiji, zaživi v Jugoslaviji, ki ni rešila nacionalnih vprašanj. Bistvo, rešitev nacionalnih vprašanj, si je zastavljala prva svetovna vojna, vendar ga ni rešila. Posledica tega je nastanek fašizma.

Pri problemu Slovenskega primorja smo se morali dotakniti tudi tega važnega dejstva fašizma. Mislim, da se je o razvoju v Slovenskem primorju

do sedaj že precej pisalo, toda le »uradne stvari«: preganjanja fašizma smo podali. Tokov nismo niti načeli, meščanskih tokov po letu 1918. Mislim, da bo treba še študirati. Vodilna krščanska sta dr. Besednjak in Šček. Ta dva se sama imenujeta že »krščanska socialista«. Vodilna linija pa je nadalje še vedno katoliška linija ali Šček. Vzemite Regentove spomine, Regentove spise (na primer drugi zvezek), ko Ščeku očita, da ima polno revolucionarnih parol (Doba »Malega lista«). Primorje je šlo nekje tu svojo pot, tudi pri meščanskih strankah (Besednjak, Šček, Vilfan itd.). Ko je leta 1926 fašistična revolucija počistila z vsemi meščanskimi strankami — v resnici je počistila predvsem s KP Italije, je tam takoj zaživel neki antifašizem, dasi veste, da je šele V. kongres kominterne leta 1934 odobril linijo ljudske fronte. To vem iz lastne izkušnje, to izhaja iz vrste različnih drobnih dokazov, ki jih bo treba še raziskati. Vem, da je bila v Slovenskem primorju narodna zavest zares zelo visoka tudi pri našem kmetu. Zato sem zameril Josipu Vidmarju, ki je kmete nekje imenoval »inertno pasivno maso«. Naši kmetje so ponekod že prehajali tudi na meščanske pozicije in so se navzeli meščanskih idej o narodu. Pri kmetih je bilo najti ljudi, ki so poznali naše literarne veličine, in tudi med obema vojnama je krožila literatura. Omenil bom Speransa, ki sem ga dobil leta 1939 za teden dni v roke (kakor sem dobil leta 1927 prvič Leninovo manjšinsko narodno vprašanje). Takrat sem se začudil, zakaj že tedaj se mi je zdelo, da so potrebni popravki. In če pogledate drugo izdajo, vidite, da je Kardelj sam sebe ponekod popravil, tako tudi svoja gledanja prav glede Primorske. V Primorju ne moremo niti govoriti o kakšnem iredentizmu (1918 do 1941). Pri nas je bilo samo tako gibanje: Hoteli smo biti Slovenci in Jugoslovani, pa nismo nikdar mislili na Jugoslavijo Karadjordjevičev. Naši preprosti ljudje so ves čas med obema vojnama staro Jugoslavijo stalno kritizirali. Preprost kmet, ki sem ga srečal v Krnskih hribih, je imel svoje pripombe na različne stranke, češ da so koritarji itd. Torej gibanje je bilo. Zakaj? Ker smo vsi, trepetali pred fašizmom za svoj obstoj. Omeniti moram še neko pomembno dejstvo: medtem ko je tako imenovana monarhofašistična diktatura Karadjordjevičev — mislim, da poimenovanje tudi ni pravilno, ker je bila bolj vojaška — začela hitro upadati, je v obdobju 1930—1936 tja do španske državljanske vojne italijanski fašizem stalno poraščal... Občudoval ga je Churchill, občudoval Shaw, k Mussoliniju je prihajal Gandi. Omeniti moram še to, da je bilo fašističnemu pohodu v Abesinijo naklonjeno celo italijansko delavstvo, to pa iz strahu pred brezposelnostjo, saj Mussolini ni dopuščal več nobene emigracije. Ljudje so čakali, da dobe kolonije v Abesiniji, da se bodo tam naselili in zaposlili.

Še po drugi svetovni vojni, ko sem sprejemal v Muzeju narodne osvoboditve skupino italijanskih delavcev, mi je eden rekel: »Mussolini ha sbagliato, toda z Abesinijo je bila stvar v redu.« Ne pozabimo na važno dejstvo: fašizem je bil v porastu, vloga Vatikana je bila velika. Sporazum Mussolinija z Vatikanom leta 1929 je pridobil reakcionarne kroge vse Evrope. Govorili so: »Mussolini je rešil rimsko vprašanje.« Vse ga je občudovalo. Ko je šel v Abesinijo, so mu italijanski škofje in duhovniki dajali svoj blagoslov itd. Vse je podpiralo to akcijo. — Šele potem se je začel prelom.

Tovarišice in tovariši! Medtem ko je v Jugoslaviji ilegala še živela, imela močnost, da se je sestajala, italijanska partija v tej dobi, to je v letih 1936 do 1941, ni imela nobenega vodstva v Italiji — niti zastopnikov CK. Posamezne federacije so bile razbite. Bili so le posamezni aktivisti, ki jih je policija

lovila in zapirala. Bile so posamezne komunistične celice, ki so delale. Na terenu v Primorju pa se je dogajalo tole: že po letu 1927 sta se sestajala komunist in slovenski nacionalist. Kot antifašisti so iskali stike, linija ljudske fronte je nastajala od spodaj. Vsi so vedeli: »To smo prisiljeni delati, ker nas bo sicer fašizem vse podavil.« Lahko bi naštel duhovnike, ki so odkrito povedali, da k njim že prihajajo slovenski komunisti. Tako so izmenjavali mnenja. O vseh teh stvareh bo šele treba zbirati podatke, da bomo dobili pravo sliko.

Doba tridesetih let je zelo važna še z enega vidika. Vsi starejši italijanski vodilni komunisti so bili tedaj izven Italije. Drug za drugim so se znašli preostali starejši aktivisti v zaporih. Rasla pa je nova generacija, in to mladi, ki jih je danes imenovala Milica Kacin. To je bila skupina Pinka Tomažiča, v kateri so bili ljudje dvajsetih, dvaindvajsetih let. Ti sploh ničesar niso vedeli o letu 1918, prav nič niso vedeli o nacionalnih strankah, niti niso vedeli o delu komunistične partije do leta 1926 (iz lastnih doživetij namreč!). Sam se spominjam, ko sem takrat raznim ljudem moral dajati podatke in literaturo.

Toda vse je raslo iz nečesa, kar je bil nedoločen antifašizem. Isto se je dogajalo v Italiji: Nova vstaja. Mislim na mladega Italijana, mladega Zagrandia, ki je bil šolski tovariš Mussolinijevega sina in izdajal z njim celo neki listič. Potem pa je prišel čas, ko je Zagrandi popolnoma prelomil. Kaj se je zgodilo? Zavedajmo se dobro, da je Mussolini znal v dobi, ko je bil na vrhu, izredno operirati z revolucionarnimi frazami kot na primer: Italia proletaria, Italija, ki je rešila razredno borbo s svojim korporativnim sistemom. Mladi ljudje, ki niso več poznali prejšnjih strank, so mu verjeli. Sam Amendela, danes član CK, je to napisal in povedal primer o svojem bratu. Ti ljudje so doraščali in po Abesiniji čakali, da bo zdaj prišlo do reševanja socialnih problemov v fašistični Italiji sami.

To je važna prelomnica. Tu se je šele začel (nov) antifašizem: antifašizem v katoliški akciji, antifašizem v fašističnih organizacijah, antifašizem med študenti po raznih univerzah. Ta zgodovinska slika je že precej dobro izdelana. Vendar manjkajo (tu in tam) stiki s starejšimi. Izjava treh partij iz leta 1934, ki jo je Kacinova omenila, je bila v tej dobi že pozabljena, posebno ker je bila podpisana izven Italije. Naši referati danes izjavo treh partij premalo omenjajo. Sami veste, da se je leta 1941 KPS v Slovenskem poročevalcu sklicevala na izjavo treh partij proti belogardizmu in pozneje zopet v letu 1942. Tudi to veste, da je na podlagi izjave treh partij zasnovana knjiga Spearsa — Edvarda Kardelja.

Leto 1940 v Primorju. Tovarišica Kacinova je dobro obdelala tokove. Toda kaj se je zgodilo? Leta 1940, ko je šla Italija v vojno, je bilo aretirano vse. Vsi takratni vodilni krogi so padli: partijska grupa, grupa TIGR, meščanski voditelj, tudi krščanski socialisti s Stankom Vukom. Ko je nastopila doba Osvoobodilne fronte, ni bilo nikogar. Vse je bilo v zaporih, vse obsojeno. Fašizem — o tem sem že pisal — je za te aretirance pripravljal proces. Dokumenti so ohranjeni v arhivu IZDG. Proces so pripravljali v treh periodah. V prvi so ga pripravljali leta 1940, ko je fašizem nameraval napasti staro Jugoslavijo. V ospredje je porinil vse nacionalne elemente. Hitler pa mu je napad prepovedal in proces so odložili. Pozimi 1940-41, ko sta se Nemčija in Italija trudili, da bi staro Jugoslavijo pridobili na svojo stran, so ga vnovič pripravljali in porivali v prvo vrsto komunistične elemente, češ poglejte, Jugoslovani, nevarnost ko-

munizma! Toda tudi ta proces ni bil izpeljan, ker jim je to preprečil marec 1941. Zadnje obdobje tega procesa, to je tretje, je drugi tržaški proces leta 1941, ki pa je že ves povezan z Osvobodilno fronto.

Pri proučevanju ilegalnih gibanj naleti zgodovina na velikanske težave. Ilegalna gibanja pač nimajo dokumentov. Mislím, da bo naše zgodovinopisje nujno moralo začeti zbirati spomine, zasliševati razne ljudi iz tiste dobe, sicer bomo izgubili vse, ki to še poznajo. To delo je težko, tudi finančnih sredstev ni. Mladih ljudi, znanstvenih delavcev, pa bi, menim, imeli precej. Druga misel s tem v zvezi, ki jo moram poudariti, je ta, da v Primorju gibanje ni imelo nikakršnih stikov z vladnimi strankami (v stari Jugoslaviji), čeprav bi človek to sklepal. Med katoliškimi tam in katoliškimi tukaj so bile malenkostne zveze. Meščansko gibanje tam se ni naslanjalo na gibanje tukaj. Zato je proces tam specifičen, ima pa okoliščine, ki pojasnjujejo celotno obdobje v stari Jugoslaviji.

Mirko Stiplovšek

V koreferatu o nastajanju akcijske enotnosti slovenskega delavstva so prikazana predvsem prizadevanja slovenskih komunistov za vzpostavitev enotne fronte strokovnih organizacij po kongresu neodvisnih strokovnih organizacij novembra 1922. Iz pisanja Delavskih novic pa lahko ugotovimo, da so komunisti začeli dejansko z odločno akcijo za enotno fronto že vzporedno z napori, da tako v Sloveniji ustanovijo organizacije Medzveznega sindikalnega odbora Jugoslavije, to je tako imenovane Neodvisne strokovne organizacije.

Januarja in februarja 1922 so Delavske novice obširno pisale o potrebi, da se strokovne organizacije zaradi težkega položaja delavstva združijo v enotno fronto. Pozivale so socialne demokrate, krščanske in narodne socialiste, naj se strnejo ne glede na programske razlike v enotno fronto, na osnovi boja proti zniževanju realnih mezd, proti odpravi osemurnega delavnikarja, za pravico združevanja, proti brezposelnosti, za doseg nadzorstva nad proizvodnjo, za priznanje Sovjetske Rusije in za odpravo vojnih dolgov. Poudarjale so, da bo delavstvo le v primeru, da se združi v enotno fronto, lahko uporabilo za boj vse možnosti, ki mu jih daje kapitalistična demokracija. Združevanje delavstva se mora začeti (citirano po Delavskih novicah) »najprej v delavnicah, pa v strokovnih organizacijah, a naposled v vseh političnih in strokovnih in gospodarskih organizacijah, v narodnem in mednarodnem obsegu«. Delavske novice so bile torej pobudnik enotne fronte predvsem »od spodaj«. Pripomnile pa so, da s propagiranjem enotne fronte za boj proti ofenzivi kapitala niso stopile na stališče reformizma: »Kot resnični marksisti se borimo vedno za prave koristi delavskega razreda, ker upoštevamo tudi najnujnejše zahteve, brez katerih bi proletariat ne mogel nadaljevati svojega boja. Enotna fronta pa je predvsem zahteva dejanskega življenja, to je eksistenčni boj, je v bistvu razredni boj, ki je bil vedno glavni činitelj v marksističnem gibanju.« Z enotno fronto, to so tudi posebej poudarjali, se nihče ne odpoveduje lastnemu programu, glede katerega ostanejo vse skupine, ki se vanjo vključijo, avtonomne in neodvisne. Komunisti so v Delavskih novicah tudi poudarjali, da v prizadevanjih za enotnost delavstva razlikujemo dvoje: prvič enotno fronto in drugič težnje

k združevanju vseh socialističnih struj. Poudarili so tudi, da je enotna fronta že takoj uresničljiva, če bo odločalo delovno ljudstvo samo, zedinjenje pa je bilo po njihovem mnenju zaenkrat še neizvedljivo. V odgovor socialistom, ki so se zavzemali le za organizacijsko enotnost, so poudarili, da se borijo predvsem za enotno fronto in z njo pripravljajo pot k zedinjenju.

Ta stališča sem povedal predvsem zaradi tega, ker so v mnogočem realnejša in pravilnejša od tistih, ki jih srečujemo potem pri komunistih konec leta 1922, predvsem pa v letu 1923, o katerih je govora v koreferatu.

Pozivi komunistov tudi v tem obdobju niso ostali brez odziva. Dne 2. marca 1922 je bila konferenca delegatov ljubljanskih podružnic grafičnega, lesnega, pivovarniškega, stavbinskega, kemičnega in oblačilnega delavstva, brivskih in čevljarških pomočnikov ter železničarjev, na kateri so ustanovili krajevni medstrokovni svet za Ljubljano in okolico. V začasnem pravilniku so določili kot osnovo za enotno fronto ljubljanskih razrednih strokovnih organizacij razredno zavest, neodvisnost od političnih strank, skupen boj za pravico združevanja in stavk ter stališče proti zakonu o zaščiti države. Krajevni medstrokovni svet naj bi razpravljal predvsem o ukrepih proti druginji, za izboljšanje gmotnega položaja delavstva vseh strok, o vprašanju, kako združiti vse delavstvo v strokovnih organizacijah, skrbel pa naj bi tudi za skupne shode in izobraževanje delavstva. Ta medstrokovni svet je nekaj podobnega, kar je nastalo potem šele maja 1936 in kar je tudi omenjeno v koreferatu, le s to razliko, da so na tem sestanku sodelovali le zastopniki socialističnih in neodvisnih strokovnih organizacij, medtem ko so na drugem že sodelovali tudi zastopniki Narodne strokovne zveze in pa Jugoslovanske strokovne zveze. Na kongresu Neodvisnih strokovnih organizacij so ugotovili, da ta pozitivna prizadevanja zaradi sabotiranja zastopnikov Strokovne komisije niso dala rezultatov. Iz teh skopih dodatnih podatkov torej vidimo, da so komunisti že pred kongresom Neodvisnih strokovnih organizacij obširno razpravljali o enotni fronti in jo poskušali tudi izbojevati.

Koreferat je danes poudaril, da je v obdobju 1920—1923 nastala akcijska enotnost »od spodaj« le v nekaterih primerih. To stališče se mi zdi pravilno, kajti problematična je trditev, ki je navedena v ciklostiliranem koreferatu, da je namreč v tem obdobju akcijska enotnost popolnoma uspela. To namreč dokazuje predvsem s kolektivnimi pogodbami, ki so ohranjene v fondih Delavske zbornice, Inšpekcije dela in Jugoslovanske strokovne zveze v arhivu inštituta za zgodovino delavskega gibanja in ki jih je podpisalo skupaj več strokovnih organizacij. Iz opisov mezdnih gibanj v strokovnih glasilih namreč vidimo, da se v tem obdobju zastopniki strokovnih organizacij med seboj pred pogajanjem često niso sporazumeli in so na njih nastopali neenotno. S tem so omogočali delodajalcem, da so le deloma sprejemali zahteve delavstva ali jih celo popolnoma odklanjali. Kolektivno pogodbo pa so ne glede na različna stališča podpisali zastopniki vseh navzočih strokovnih organizacij. Zastopniki nekaterih strokovnih organizacij so se tudi vsiljevali pri sklepanju kolektivnih pogodb. To velja npr. predvsem za kolektivne pogodbe, ki so jih sklepali za vse večje stavbinske obrate leta 1922 in to zlasti z namenom, da bi pridobili v teh panogah nove člane. Tudi niso bili redki primeri, da so predvsem zastopniki strokovnih organizacij, vključeni v Strokovni komisiji, na pogajanjih zahtevali, da se morajo funkcionarji drugih strokovnih organizacij odstraniti s pogajanj, ker niso želeli deliti z njimi morebitnih uspehov in so hoteli pokazati, da so sami edini zaščitnik delavstva. V nekaterih podjetjih je prišlo

do akcijske enotnosti. Tu moram na prvem mestu omeniti revirje, kjer je pri rudarjih predvsem po zaslugi neodvisne ali boljše rečeno komunistične Zveze rudarskih delavcev prišlo do prave enotnosti. O nekaterih drugih primerih akcijske enotnosti piše tudi Moškerc v Socialni misli leta 1923. Stališče, da v tem obdobju tudi akcijska enotnost »od spodaj« ni bila dosežena v celoti oziroma ni popolnoma uspela, o katerem je tovariš Kresal danes popravil svoj koreferat, je torej pravilno.

Zaradi primerjave s stališči krščanskih in narodnih socialistov do enotne fronte v tridesetih letih, ki so v koreferatu navedena, se mi zdi potrebno prikazati na kratko tudi njihov odnos do tega vprašanja v začetku dvajsetih let. Narodna socialna zveza je npr. na pozive Delavskih novic za enotno fronto odgovarjala v Novi pravdi, da je za skupno sodelovanje vseh strokovnih organizacij pri mezdni in splošni zahtevi delavstva, pripomnila pa je, da so komunisti nepravilno ravnali, ko so npr. na pogajanjih s stavbinskimi podjetniki terjali odstranitev zastopnikov Narodno socialne zveze. Jugoslovanska strokovna zveza pa je npr. ob ustanovitvi Socialistične stranke delovnega ljudstva 1923. leta poudarila, da je enoten nastop vsega delavstva mogoč le v vprašanjih gospodarskega in socialnega značaja in da bodo glede tega tudi v prihodnje vedno zagovarjali enotno fronto. Zdelo se ji je potrebno, da bi se vse strokovne organizacije sporazumele pred začetkom vsakega meznega gibanja in stavke in da bi nastopale enotno ter solidarno podpirale druga drugo. Taka enotna fronta bi imela po mnenju Jugoslovanske strokovne zveze velik praktični pomen za delavstvo, politična združitev pa zaradi razrednega stališča socialističnega delavstva za zdaj ne bi prišla v poštev.

Ta stališča sem navedel samo zato, ker se iz njih lepo vidi, kako so bili krščanski socialisti tudi v tridesetih letih dojemljivejši za akcijo enotne fronte kot pa npr. socialni demokrati. Problem nastajanja enotne fronte na Slovenskem pa bo po mojem mnenju mogoče podrobneje prikazati šele potem, ko bodo preučena številna druga vprašanja glede razvoja in delovanja strokovnih organizacij.

Viktor Smolej

Dotaknil se bom referatov, ki sta govorila o literaturi in kulturi.

Vsa slovenska kultura se je pravzaprav rodila pod večnimi grožnjami smrti. Na vseh razvojnih stopnjah evropske družbe sta nam pretili ali narodna sužnost ali narodna smrt, tako približno govori nekje Juš Kozak, Cankar pa nekje pravi: »Boj za osvobojenje ljudstva je kulturni boj. Kdor postavlja nečiste cilje, je sovražnik kulture.« Referatoma bi kot neko pomanjkljivost očitil, da se preveč držita posameznih ljudi in posameznih struj. Naj ne zveni kot fraza, da moramo predvsem tudi v kulturi poudarjati množičnost. Slovenska kultura, še posebno literatura je bila ves čas svojega obstoja, od nastanka do naših dni družbeno angažirana. Nekateri to štejejo za slabo stran. Bodi kakorkoli, njena angažiranost je njena značilnost. Bila je vedno prizadeta v vprašanjih, ki so zadevala narodno skupnost, in je to svojo prizadetost tudi izražala zdaj bolj, zdaj manj deklarativno, zdaj osebno, individualno, zdaj oficialno. To angažiranost moramo zaznamovati v neposrednem obdobju pred NOB, še

zlasti pa v dobi NOB. V NOB ni nastalo v literaturi nekaj, kar bi bilo naši literaturi dotlej tuje. Tedaj se je tok naše literature po svojem duhu nadaljeval. Kalan in Vipotnik sta svojo antologijo socialne in narodne lirike v knjigi Kri v plamenih — to je po njunih besedah »lirika socialnega protesta in ljudske vstaje« — zajela iz poezije pred letom 1941 in po njem, ne da bi ločevala predvojno in vojno poezijo. Samo en verz naj navedem, ki nam je vsem znan in pove pravzaprav vso bistveno povezanost slovenske kulture in slovenske literature z osvobodilnim bojem, to je verz: »Vrzi pesem v svet, pesem za današnje rabo, vsi jo bomo povzeli za tabo!« V treh srbohrvatskih knjigah Reči na delu, to delo je izdalo Društvo jugoslovanskih književnikov, so priobčeni odlomki iz spisov šestinsedemdesetih jugoslovanskih pisateljev in znanstvenikov, ki so padli ali nasilno umrli v osvobodilni vojni. Nimamo popolne statistike, ki bi številčno prikazala udeležbo slovenskih kulturnih delavcev oziroma ustvarjalcev v NOB. Prav tako nimamo pregleda nad številom tistih, ki so v NOB padli, bili nasilno umorjeni ali so umrli po taboriških ali kako drugače bili žrtve vojnega zločina. Tudi to število je težko natančno ugotoviti. Toda vzemimo samo omenjeno antologijo. Tu so v treh knjigah priobčeni odlomki, kakor sem rekel, šestinsedemdesetih jugoslovanskih kulturnih ustvarjalcev. Med temi je dvaindvajset Slovencev, to je 29 % od vseh, ki so upoštevani, medtem ko je Slovencev v Jugoslaviji samo 9 %. To se pravi, da se nam tu pokaže razmerje 29 : 9. Mislim, da je že ta odstotek padlih in umorjenih slovenskih književnikov kričeč dokaz o bistveni značilnosti udeležbe slovenske kulture v NOB, namreč o značilnosti množičnosti. Ta pa se ni pojavila šele leta 1941, ampak je rezultat dolgih let ali vsaj desetih, dvajsetih let pred letom 1941. Opozorim naj še, da med temi dvaindvajsetimi nikakor niso upoštevani vsi kulturni ustvarjalci, ki so umrli v vojnih letih kot žrtve nasilja. Naj dopolnim samo mimogrede. Tako recimo ni med njimi upoštevan Ivan Hribar, prvi predsednik Društva prijateljev Sovjetske zveze, prevajavec, ki je končal s samomorom v prvih dneh okupacije. Zapustil je pretresljivo pismo s Prešernovimi verzi, kako je manj strašna noč v črne zemlje krili itd. Dalje ni med njimi Vita Kraigherja, polemika in publicista iz Sodobnosti, ni Josipa Vandota, znanega po vsej Jugoslaviji kot mladinskega pisatelja, ubitega pri bombardiranju Slavonskega Broda, ni Slavka Savinška, ki so ga ustrelili na Banjici pri Beogradu, ni omenjen niti z besedico Jože Moškrič, pesnik in dramatik, narodni heroj in delavec, nista omenjena Šturma, oče in sin, in ne pesnica Galetova itd.

S tem sem hotel dati samo droben prispevek k temu, kar sta govorila oba referata, hoteč poudariti, kako so bili vojne žrtve ljudje kulturnih krogov vseh starosti, različne izobrazbene stopnje, različne literarne in kulturne usmerjenosti.

II